

Панкратова В. О.,
старший викладач
кафедри юридичних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті досліджується виникнення, зміна та розвиток ідеї правової визначеності. Наголошується, що основу принципу правової визначеності становить формальна визначеність змісту правових норм, яка досягається шляхом точного та повного врегулювання суспільних відносин та надання цим відносинам певної форми. З даної точки зору аналізуються вчення провідних юристів та філософів різних історичних епох.

Ключові слова: принципи права, верховенство права, принцип правової визначеності.

Постановка проблеми. На сучасному етапі зростає роль такої властивості права, як його визначеність, під якою розуміються точне, повне і послідовне закріплення та реалізація у праві нормативної волі, що виражаються, зокрема: у формальній визначеності змісту норм права; у способах їх формулювання і формах закріплення у нормативних правових актах, у визначеності реалізації права.

Принцип правової визначеності є складовою принципу верховенства права, тому його застосування не можливе в позитивістському трактуванні, через що застосування цього принципу є багатограним. Для визначення сутності, особливостей даного принципу необхідним є з'ясування історичних витоків ідеї правової визначеності.

На сучасному етапі принцип правової визначеності, особливості його застосування в правотворчій та правозастосовній діяльності ставлять перед науковцями низку питань, які потребують теоретичного обґрунтування та практичного вирішення.

Дослідженню окремих аспектів принципу правової визначеності присвячено роботи Л.Л. Богачової, Ф. Гаєка, М.І. Козюбри, М.М. Марченка, Ю.І. Матвєєвої, С.П. Погребняка, С.В. Шевчука та ін.

Незважаючи на всю важливість внеску вчених у дослідження такої багатогранної проблеми, як принцип правової визначеності, не можна не звернути увагу на те, що в цій сфері залишаються «відкритими» багато питань, зокрема й тих, що стосуються історичних передумов розвитку даного принципу. Також указана проблема зумовлює виняткову актуальність та необхідність комплексного дослідження також із позицій того, що вона є основоположною в розвитку всього права.

Мета статті – дослідити історію виникнення, перетворення та розвитку принципу правової визначеності.

Вклад основного матеріалу дослідження. Вимога визначеності – одна з перших і найсуттєвіших вимог, що пред'являються людиною до права. Її важливість досить давно усвідомлюється європейською культурою. Основу принципу правової визначеності (правопевності) утворює концепція передбачуваності. Згідно з нею люди повинні мати змогу планувати свої дії із впевненістю, що знають про їх правові наслідки. Цей принцип вимагає, зокрема, щоб правові акти заздалегідь оприлюднювалися, діяли на майбутнє, були ясними, простими,

точними, чіткими, несуперечливими, а застосування цих актів було передбачуваним [1, с. 25].

Як доречно зауважує Ю. Матвєєва, першими кроками на шляху до формування принципу правової визначеності була поява писаних джерел права. Це надавало правовим нормам високого ступеню правової визначеності [2, с. 362].

Визначальною правовою пам'яткою є Закони XII таблиць (*Leges duodecim tabularum*) – звід законів Давнього Риму. Появу зводу історична наука відносить до 451-450 до н. е. Передумовою створення Законів XII таблиць стало невдоволення плебеїв проти патриціїв через нечіткість та невизначеність діючого звичаєвого права. Застосування права знаходилося в той час виключно в руках патриціанських магистратів, і ця неясність права відкривала можливість для всяких зловживань з боку останніх. Тому першою потребою плебеїв було встановити чинне право у формі ясних писаних законів. З цією метою ще в 462 р до Р.Х. плебейський трибун Терентілій Арса вніс проект про призначення комісії для складання кодексу. Однак патриції протягом 8 років противилися цієї думки, і лише завдяки наполегливості поведінки плебеїв, повинні були погодитися [3, с. 118].

Свою назву Закони одержали у зв'язку з тим, що були написані на 12 дерев'яних дошках, що виставлялися на міській площі. Тому ніхто не міг «посилатися на незнання закону». За деякими відомостями, від усякого юнака, що вступає в ряди громадян, вимагалось знання законів напам'ять. Вважалося, що без цього не можна виконувати обов'язки громадянина, особливо суддівські. Закони XII таблиць були у своїй основі записом звичаєвого права [4].

Закони XII таблиць мали величезне значення для подальшого розвитку римського права. З'явившись, з одного боку, синтезом всієї передувала епохи звичаєвого права, вони, з іншого боку, послужили основою для подальшого руху вперед. Закони XII таблиць стали «*fons omnis publici privatique juris*» («джерело всього публічного і приватного права» – Тит Лівій), навіть значно пізніше римські юристи неодноразово коментували їх [3, с. 119]. Тому своєрідним значенням появи першої кодифікації римського права стала правова визначеність – знання громадянами своїх прав та передбачення наслідків своїх дій.

Яскравим прикладом формування принципу правової визначеності є кодифіковані Юстиніанівські збірники римського права, які відомі як *Corpus juris civilis*. Юстиніан (527-565 р.р.) прагнув до створення єдиної правової системи, тобто упорядкування законів, що накопичилися за багато століть, та творів римських юристів. З цією метою було запроваджено перегляд положень, що містилися в джерелах римського права, відбір з них тих, які б відповідали потребам часу, усунення протиріч між ними. Основні положення кодифікації були рецепційовані до сучасного цивільного права країн Європи.

Не можна не відмітити, що важливим процесом закладення підвалин принципу правової визначеності слід вважати судочинство Риму. Адже саме в судовій практиці з'явився термін «*res judicata*», яким зараз прийнято позначати принцип правової визначеності. Термін «*res judicata*» вживався в нор-

мах римського права як словосполучення, дослівний переклад якого з латинської означає «дозволена справа» або «справа, за якою винесено рішення» [5]. Як вказує Т.Н. Назаренко, термін «*res iudicata*» вживався в якості неприпустимості повторного розгляду справи, яка вже розглядалася або справи по тотожному питанню, якщо по ній рішення вже набрало законної сили. Якщо таке рішення прийнято, то в силу винятковості вже відбувся рішення то ж або тотожне справа підлягає припиненню, про що виноситься відповідна постанова [6]. Таким чином, формується відповідний підхід до процесу, згідно з яким не всі порушення відправлення правосуддя тягнуть скасування судового акта, а тільки особливі, виняткові, важливі, істотні. Отже, положення, які випливають з «*res iudicata*» можна вважати основою для подальшого розвитку та формування принципу правової визначеності.

При розгляді питання про історичні особливості формування та розвитку принципу правової визначеності не можна не звернути увагу на таке історичне джерело, як Салічна правда.

Салічна правда являє собою збірник ранньофеодального права. Її було укладено на рубежі V-VI ст.ст. Салічна правда регулювала внутрішньо-общинні відносини і в основному містила норми карного та процесуального права. Вона є найважливішим документом для вивчення майнових відносин ранньофеодального періоду, землеробської общини, прав і обов'язків франків-общинників і членів родової спілки, стародавнього і край примітивного судоустрою і судової процедури. Але попри весь примітивізм вона є справжньою історичною знахідкою, першоджерелом, з якого беруть початок джерела права феодального суспільного ладу Європи.

Надання нормам звичаєвого права письмової форми і закріплення їх у збірниках законодавчих актів, а отже, й визнання їх державою, як доречно зауважує Ю.І. Матвеева, було важливим кроком на шляху до встановлення стабільності у стародавніх державах та країнах середньовіччя [2, с.363].

Слід зауважити, що в роботах діячів епохи середньовіччя можна простежити ідею про визначеність права. Як приклад можна навести вчення Фоми Аквінського про закони.

Фома Аквінський установив чотири типи законів, причому сутність деяких із них мало узгоджувалася з указаними ознаками. Мислитель вважав, що його чотири типи закону – це чотири форми розуму, які проявляються на чотирьох рівнях космічної реальності, але скрізь залишаються одним розумом. Ось назви, які він дав цим формам: 1) вічний закон, 2) природний закон, 3) людський закон, 4) божественний закон. Усі ці закони, за вченням Ф. Аквінського, зв'язані між собою ниткою субординації. Піраміду законів вінчає вічний закон, який практично тотожний розумові Бога, що управляє всесвітом. Вічний закон міститься в Бозі, тотожний йому; він існує сам по собі, і від нього похідні інші види законів. А насамперед – природний закон, який є не що інше, як відображення вічного закону в людському розумі, у свідомості розумних істот. Природне право дає можливість володіти чимось або щось робити, наприклад, право на життя, на самовідтворення, право одержувати зовнішні блага, право на спілкування з іншими людьми, право на істину, право діяти розумно тощо. Природне право дано Богом разом із природою людини, її нахилами та обов'язками як засобами для досягнення мети. Закони повинні відповідати таким ознакам: 1) розумність веління; 2) відповідність загальному благу; 3) компетентність органу, який його встановлює; 4) опублікування [7, с.100]. Тому саме в такій ознаці, як опублікування, випливає вимога визначеності. Адже опублікування надає можливість ознайомитись зі змістом акту та визначити його наслідки при вчиненні тих чи інших дій.

Ідея правової визначеності простежується у вченнях Т. Гоббса. Окремим і відносно самостійним напрямком державної діяльності Т. Гоббс вважав законодавство і законодавчу функцію. При цьому самі закони він поділяв на дві основні групи: природні та громадянські (ці закони стосуються не просто людини, а людини, яка розглядається як громадянин, тобто як «*persona civitatis*»); тому це не власне цивільне право у сучасному розумінні, бо воно включає всі правові норми адміністративного, кримінального, фінансового, конституційного або будь-якого іншого характеру, які мають відношення до людини як громадянина держави). Для Т. Гоббса закон – це, насамперед, зобов'язання, а отже, питання про те, хто саме його приймає (верховний суверен чи певний законодавчий орган), має другорядне значення. По-друге, сама потреба в законах, а отже, й саме законодавча функція, розглядалася Т. Гоббсом не стільки як відокремлений напрям діяльності держави, скільки як форма реалізації волі суверена. Саме тому відносно законів він формулював не стільки вимоги, які стосувалися органу, який їх приймав, скільки формальні вимоги (наприклад, закони повинні бути зрозумілими тим, на кого вони спрямовані, закон не є чинним, якщо не відомо, хто його видав, закон черпає свою силу лише від суверена тощо) [8, с. 101]. Отже як бачимо, Гоббс наголошував на ясності та передбачуваності законів, тому в даному випадку можемо простежити ідею правової визначеності.

Як вказує С.П. Погребняк, принцип правової визначеності вимагає, щоб правові акти заздалегідь оприлюднювалися, діяли на майбутнє, були ясними, простими, точними, чіткими, несуперечливими [1, с. 25]. Саме дані вимоги вже можна зустріти у фундаментальній праці Ш. Монтеск'є «Про дух законів». У книзі 26 «Про закони стосовно порядку речей, який вони визначають» розділ 16 присвячений тому, що слід мати на увазі при створенні законів. Так, Монтеск'є зазначає, що:

- стиль законів має бути зрозумілим і простим;
- пряме значення завжди зрозуміліше, ніж непряме;
- закони не повинні бути ледве вловимими; вони призначені для людей простого мислення; тож їхній рівень – не вершини мистецтва логіки, а звичайнісінький розум сімейства;
- якщо немає потреби передбачати в законі винятки і застереження, то набагато ліпше буде їх уникати. Такі подробиці занурюють людей у нові подробиці [9].

Отже, можна зробити висновок, що в даній праці закладені підвалини правової визначеності, що виявляється у чіткості, зрозумілості, простоті закону.

При висвітленні даного питання не можна обійти увагою вчення видатного німецького філософа Георга Гегеля, адже і в його поглядах є витоки правової визначеності. У своєму політико-правовому вченні Гегель доводив, що зміст права може бути перекручений у процесі законотворчості. Не все, подане у формі закону, є право. Оскільки лише закономірне в позитивному праві законне і правомірне. За природою ж позитивне право, як ступінь самого поняття права – розумне. Закон – конкретна форма вираження права. У законах відображається національний характер даного народу, ступінь його історичного розвитку, природні умови його життя. Гегель обґрунтовує необхідність публічного оголошення законів, публічного судочинства, суду присяжних у громадянському суспільстві [10, с. 135].

Продовжуючи тему чіткості закону, слід згадати правові вчення Ієремії Бентама, який визнавав ідеальною формою права лише закон. Закон повинен бути загальнодоступним і відрізнятися ясністю і простотою викладу. Пов'язуючи право цілком з волею суверена, Бентам Дж. не визнавав ієрархії

норм. Автор вважав, що закон повинен бути відомий, тобто він повинен бути доведений до відома тих, хто буде виконувати його положення. Бенґам Дж. запропонував таке визначення закону: це набір знаків, що виражають волю, встановлену чи санкціоновану сувереном у державі щодо бажаної у певній ситуації поведінки особи або групи осіб, які мають виконувати його положення. Визнаючи в якості досконалої форми права лише закон, Бенґам Дж. критикував систему прецедентного права Англії. Недоліком прецедентного права він вважав те, що воно створюється без будь-якої участі народу, а інколи взагалі народу не відоме. Писані закони він називає істинними, оскільки вони не залежать ні від суперечливого звичаю, ні від мінливого тлумачення, ні від наявних знань, які можуть бути помилковими. Саме писані закони є виразом позитивної та визначеної волі, відомі та загальнодоступні, на відміну від писаного права. На думку автора, поширення знання положень законів визначається кількістю осіб, на яких цей закон буде мати вплив.

Бенґам Дж. вважав, що однією зі складових успіху майбутнього законодавства є його чіткість і очевидність. Підстави прийняття закону повинні бути добре роз'яснені та базуватися на загальних, очевидних для всіх засадах. Закони повинні мати не імперативний характер, а більшою мірою роз'яснювальний, апелювати не до беззаперечного підкорення, а до усвідомленого. Загальнодоступність, точність, одноманітність і простота – якості, що необхідні поєднати. При складанні кодексів необхідно враховувати національний специфіку, а не відтворювати вже існуючі західноєвропейські моделі. Бенґам Дж. наполягав на проведенні публічного обговорення законопроектів, а створенням законодавства, на його думку, мають займатися професійні політики [11, с. 432–434].

На початку ХХ століття один з корифеїв правової науки Росії І.А. Покровський у своїй книзі «Основні проблеми цивільного права» дав таку оцінку принципу правової визначеності: «Одне з перших і найбільш істотних вимог, які пред'являються до права, є вимога визначеності правових норм. Якщо кожна окрема людина має підпорядковуватися праву, якщо вона повинна пристосовувати свою поведінку до його вимог, то очевидно, що першою умовою впорядкованого суспільного життя є визначеність цих вимог. Всяка неясність в цьому відношенні суперечить самому поняттю правопорядку і ставить людину в досить скрутне становище: невідомо, що виконувати і до чого пристосовуватися. Поки цивільно-правові відносини протікають мляво, до тих пір неясність чи невизначеність правових норм не дає себе відчувати. Але справа рішуче змінюється з того моменту, коли виникає потреба в більшій особистій ініціативі, тоді визначеність права стає неодмінною умовою цих останніх, стає питанням самої особистості. Індивід, поставлений віч-на-віч із суспільством, державою, має право вимагати, щоб йому останньою було точно вказано, чого від нього хочуть, і в які рамки його ставлять. Логічно таке право на визначеність правових норм є одним з найбільш невід'ємних прав людської особистості, яке тільки собі можна уявити; без нього, по суті, взагалі ні про яке «право» не може бути мови» [12].

Як зазначає Ю.М. Матвеева, на протипагу прихильникам позитивістської концепції права, які під визначеністю розуміли точність та зрозумілість письмових формулювань, представники реалістичної школи права скептично ставляться до «норм на папері», а отже, і до визначеності закону як такого. Будь-яка норма, незалежно від того, виражена вона в законі чи прецеденті, неминуче завмирає та відстає від життя. Представники реалістичної школи права зазначали, що в праві немає нічого вічного. Вони вважали, що право має постійно зміню-

ватися, а це можливо лише в тому випадку, коли правотворчою силою буде суд [2, с. 367–368]. Як бачимо, такий погляд на право не бере до уваги правову визначеність, а в такому разі відсутня чіткість, зрозумілість та стабільність законодавства. У даному випадку суд стає законодавцем, та кожна справа може вирішувати на власний розсуд. Вважаємо, що це може призвести до невизначеності, хаотичності, а іноді й до свавілля з боку суду.

Висновки. Проаналізувавши окремі аспекти виникнення, перетворення та розвитку принципу правової визначеності, можна зробити висновок, що він має глибокі історичні витоки. Вважаємо, що фактично даний принцип з'являється з моменту появи писаних джерел права, зокрема законів XII таблиць. Адже поява писаних джерел дозволила широкому колу осіб знати свої права, обов'язки, мати певну свободу дій і рішень. Такий хід речей упорядковував суспільні відносини, робив їх стабільними та зрозумілими. Подальший розвиток даний принцип знайшов у римському праві, зокрема в судовій практиці. Протягом зміни історичних епох, змінювались й погляди філософів, юристів на право та закон. У добу середньовіччя було чітко вказано (зокрема Фомаю Аквінським) на таку ознаку закону, як опублікування, що фактично відповідає правовій визначеності. Філософи нового часу вже чітко сформулювали такі вимоги до закону, як точність, чіткість та передбачуваність, що сприяє стабільному правовому положенню людини. Отже, основу принципу правової визначеності історично складає формальна визначеність правових норм, яка робить суспільні відносини впорядкованими та стабільними.

Література:

1. Погребняк С.П. Основоположні принципи права [Текст]: Автореф. Дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / С.П. Погребняк. – Х., 2009. – 41 с.
2. Матвеева Ю.І. Історико-теоретичні підвалини розуміння принципу правової визначеності // Антропология права, філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників VII Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 9–10 грудня 2011 року). – Львів: Галицький друкар, 2012. – 2-е вид., виправ. і доп. – С. 362–373.
3. Покровський І.А. История римского права / И.А. Покровский. – М.: Харвест, 2002. – 528 с.
4. Глинський В.П. Історія держави і права зарубіжних країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studies.in.ua/idpzk-glinjanij-vp/1765-zakoni-xii-tablic.html>. – Назва з екрану.
5. Рехтина І.В. Истоки принципа правовой определенности (res judicata) в законодательстве Древнего Рима [Електронний ресурс] / Сайт НП «СибАК». Режим доступу: <http://sibac.info/2009-07-01-10-21-16/9782-res-judicata>. – Назва з екрану.
6. Назаренко Т.Н. Принцип «правовой определенности» и его применение судами общей юрисдикции Российской Федерации [Електронний ресурс] // Сайт Управления судебного департамента в Смоленской области. Режим доступу: http://usd.sml.sudrf.ru/modules.php?name=press_dep&or. – Назва з екрану.
7. Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2005. – 560 с.
8. Волинець В.В. Аналіз функцій держави та специфіка їх співвідношення в державно-правовій теорії Т. Гоббса / В.В. Волинець // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 8. – С. 95–102.
9. Монтеск'є Ш. «Про дух законів». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lnu.edu.ua/faculty/pravo/TG/spirit.pdf>. – Назва з екрану.
10. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. – 3-тє вид., перероб. та доповн. – К.: Алерта, 2012. – 334 с.
11. Награбова Л.В. Аспекти співвідношення права та закону у поглядах Дж. Бенґама. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». / Л.В. Награбова. – 2013. – № 2–1 (Ч. 2). С. 430–435.
12. Султанов А.Р. Правовая определенность и судебное нормотворчество [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yurclub.ru/docs/arbitration/article55.html>. – Назва з екрану.

Панкратова В. О. Принцип правовой определенности: исторический аспект

Аннотация. В статье исследуется возникновение, изменение и развитие идеи правовой определенности. Отмечается, что основу принципа правовой определенности составляет формальная определенность содержания правовых норм, которая достигается путем точного и полного урегулирования общественных отношений. С данной точки зрения анализируются взгляды ведущих юристов и философов разных исторических эпох.

Ключевые слова: принципы права, верховенство права, принцип правовой определенности.

Pankratova V. Principle of legal certainty: historical perspective

Summary. The article investigates origin, change and development of the idea of legal certainty. It is noted that the basis of the principle of legal certainty is a formal definition of purview of law, which is achieved by means of close and complete settling of social relations and their shaping. In this light, studies of leading lawyers and philosophers from different historical periods are analyzed.

Key words: principles of law, supremacy of law, principle of legal certainty.